

BİR MEFHUM OLARAK MEDENİYET MESELESİ

Prof. Dr. Süleyman DÖNMEZ*

Öz

Uygartlık beşeridir; medeniyet ise insanî. Beşer ve insan kavramları, eşanlamlı kelimeler değildirler. Özellikle bir ahlâk varlığı olarak insanın medeniyetin asli unsuru olması açısından iki kavramın anlam içerikleri büyük oranda farklılaşmış durumdadır.

Medeniyet çözümlememizde madde ile mânâ bütünlüğünü sağlayan bir varolan olarak insan, ahlâk açısından temellendirilmektedir. Elbet insanın anlaşılması, ahlâkla sınırlanamaz. Bu nedenle medeniyet temellendirmemiz, ahlâk nokta-i nazarından da olsa, esasen bütünden kopmayan bir özelleştirme-dir. Fark, ortak kavramlara yüklediğimiz anlamda tezahür etmektedir.

Medeniyet bir ahlak ve inanç nizamıdır. Bunun anlamı toplumsallığı ve evrenselliği hedefleyen insan merkezli bir düzenliliktir. Hedefi bütün insanlığın huzuru ve mutluluğudur. Bunu gerçekleştirebilmek için ilim ve bilgi esastır. Lâkin ilim ve bilgi hedeflenen amaç doğrultusunda inşa edilir ve kullanıma sunulur. Öyle ki, medeni bir toplumda hak ve adalet ayırım yapmaksızın hayatın bir parçasıdır. İnanç, ibadet, fikir ve vicdan özgürlüğü vardır. Barış ve kardeşlik ilkesi caridir. İyilik emredilir, kötülükten sakındırılır. Samimiyet, dürüstlük, kolaylaştırma, müsamaha toplumsal dayanışmanın dinamikleridir.

Anahtar kelimeler: Medeniyet, Kavram, Ahlak, Teknoloji.

Civilization Issue As A Conception

Abstract

In our analysis of civilization, human being as an entity that ensures the integrity of matter and meaning is grounded in terms of morality. Of course, human understanding cannot be limited by morality. Therefore, our foundation of civilization is essentially a privatization that does not break with the whole, albeit with the point of morality. The difference is manifested in the sense we attribute to common concepts.

Civilization is an order of morality and belief. This means an anthropocentric regularity aiming at sociability and universality. Its goal is the peace and happiness of all humanity. Science and knowledge are essential to achieve

* Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, sdonmez@akdeniz.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4251-6665.

this. However, science and knowledge are built and made available for the intended purpose. So much so that in a civilized society, justice and justice are part of life without discrimination. There is freedom of belief, worship, opinion and conscience. The principle of peace and brotherhood prevails. Good is commanded, evil is avoided. Sincerity, honesty, facilitation and tolerance are the dynamics of social solidarity.

Keywords: Civilization, Concept, Morality, Technology.

Giriş

Türkçe lügatlere baktığımızda “mefhum” sözcüğü “kavram” olarak açıklanmaktadır. “Mefhum” Arapçadan Türkçeye geçmiş bir kelimedir. “Kavram” ise kök itibariyle Türkçe olmalıdır. Ama kavram Türkçede mefhuma nazaran daha yeni bir sözcüktür.

Kavram sözcüğü kök itibariyle eski Türkçede “yanaşmak, yanına gelmek, bitişmek” anlamlarına gelen “kab-” fiiline dayandırılmak istenmiştir.¹ Lakin bu dayandırma biraz zorlama içermektedir. Büyük ihtimalle Latince “anlamak, kavramak” anlamlarında kullanılan “capio” fiili ile ilişkilendirilerek bir akıl yürütüldü. Ama bu düşünüşü ve çözümlemeyi Türkçenin ses dönüşümleri açısından açıklamak müşküldür.

“Kavram” sözcüğü yeni Türkçeye büyük bir ihtimalle orta Türkçe ile eski Uygur Türkçesinde var olan “kavra-” kökünden türetilerek kazandırıldı. Öyle ki, eski Türkçede “kavramak”, hemen hemen bugün kullandığımız anlamda “elle sıkıca tutma” demektir. Ancak “kavramak”, dünden bugüne anlam genişlemesine maruz kalır. Artık “kavramak”, sadece bir şeyi “sıkıca tutma” değildir. Aynı zamanda herhangi bir şeyi “zihinde tutma”, “her yönüyle anlama”, “iyice anlama” yahut “tam anlama” anlamına da gelmektedir.²

“Kavram” sözcüğü, zamanla terime dönüşür. Terim olarak kavramdan “bir şey hakkında zihinde beliren genel düşünce, aynı cinsten bütün şeyleri temsil eden soyut ve genel fikir” anlaşılır.³ Bu hâliyle “mefhum” kelimesinin eşanlam-lısı olarak kullanılır.

Mefhum Arapça “fehime” filinden gelir. Fehime, “anlamak, idrak etmek” demektir. Mefhum ise, “muhatabın lafzından manayı tasavvur” etmektir. Daha açık bir ifadeyle; mânânın “lafız vasıtasıyla akılda hâsıl olmaları hay-siyetidir.” Mânâ, “mefhum” ile yakın anlama sahip olmakla beraber lügatte “maksut” demek olduğundan kastedilen veya anlamına erişilmek istenilen “şey” (varolan) olmak itibariyle mefhumdan ayrıştırılabilir.⁴

Mefhum ile mânânın sonuç itibariyle ayrıştırılabilmesi, mefhum ile kavram arasında da mânâ itibariyle bir derecelenme doğurur. Bu nedenle Le Roy, mefhumları saf altına benzetir. Le Roy yaptığı benzetmeyi şöyle açıklar: Topraktan çıkartılan ham cevher, toprağın içinde dağılmış vaziyettedir. Ona göre,

¹ Bkz.: <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/kavramak>, (Erişim Tarihi: 16.11.2020).

² Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2007, s. 474.

³ <http://lugatim.com/s/kavram>, (Erişim Tarihi: 16.11.2020).

⁴ İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*, 4. bs., Dergâh, İstanbul 2016, s. 233, 244.

bu ham cevher kavramdır. Saf altına erişebilmek için ham cevherin yabancı maddelerden arındırılması gerekir. Ham cevher her ne kadar içinde saf altını barındırır da ham haliyle kaldığı müddetçe maksat tam olarak hâsıl olmaz. Asıl maksuda erişebilmek için ham cevherin ayıklanması elzemdir. Benzer şekilde kavramlar da ham cevherdirler. Ancak ayrıştırıldıktan sonra saf olan mefhuma erişilebilir.⁵

Le Roy'un benzetmesi mantık açısından dır. Arındırılmamış cevheri (kavramı), tali derecedeki cins elemanların kullanışsız bir grubuna benzemektedir. Öyle ki, kavramın kullanışlı hâle gelebilmesi için dış unsurlardan ayrıştırılarak rasyonel bir kombinezona dönüştürülmelidir. Bir başka deyişle; mantıkî fonksiyon kullanışlı hâle getirilmelidir. Kombinezonlar, tasavvurlardır. Öte yandan kavram ile mefhum arasında bir uygunluğun aranması elbette önemlidir.⁶

Mefhum ile kavram arasında yapılan ayırım, bizim ele aldığımız konunun izahı açısından önemlidir. Zira bizim nazarıımızda uygarlık, bir kavramdır. Arındırılmamış bir cevher gibidir. Medeniyet ise mefhumdur. Arındırılmıştır. Saftır.

Tabii ki mefhum olan medeniyet ile kavram olan uygarlık arasında bir uygunluk ve uyumluluk aranmalıdır. Lâkin karmaşık ya da karışık halde bulunan uygarlıktan medeniyeti çekip çıkarmak oldukça meşakkatli görünmektedir.

Mefhum, "muhatapın lafzından mânâyı tasavvur" idi. Medeniyet mevzuunda muhatap, uygarlık lafzıdır. Uygarlık lafzının teşrih edilmesi ise mânâsını tasavvur ettirecektir. Ancak, hemen ifade edilmelidir ki, uygarlık lafzının teşrihi, lafzî bir çözümlemeden daha çok uygarlık kavramının tekabül ettiği dünyanın ve yaşanmışlığın tahkikidir. Tahkik, nazariyata ilişkin bir sorunun kanıtla ispatıdır. Bir başka ifadeyle; tümel anlamda insanî bilgiye dayanan bir temellendirir. Tahkik bize uygarlığın niçin mefhum olarak tasavvur edilemeyeceğini gösterecektir. Ancak meselenin tam anlamıyla vuzuha kavuşabilmesi için tahkikin tetkikle desteklenmesi gerekmektedir. Tetkik, kavramsal zeminde kanıtın bir başka kanıt ile ispatıdır. Böylece temellendirme, gerekçelendirilmiş olur. Bu zihinsel işlemin hakikati verebilmesi için uygarlığın ne olduğunu ölçecek bir kıstasa ihtiyaç duyulur. İşte o kıstas medeniyettir.

Medeniyet kıstası salt zihinsel çözümlemelere dayandırılan ya da dayanak olan bir mefhum olarak düşünülmemelidir. Zira salt zihinsel çözümlemeler yanıltıcı olabilirler. Bu nedenle karışık görünen uygarlık kavramının usulünce arındırılarak medeniyet mefhumuna dönüştürülmesinde zihnin yöneldiği asıl kaynak, uygarlıkta da olduğu gibi tarihî yaşanmışlıklar ile tavr alışlardır. Tarihi yaşanmışlıklar ile tavr alışların uygarlık ve medeniyet ayrılığı zemininde incelenmesi, hem uygarlık hem de medeniyet meselesini mantık esasında belirginleştirecektir.

Bizim başka çalışmalarımızda da ileri sürdüğümüz temel iddia, medeniyet mefhumunun uygarlık kavramından mânâ itibariyle farklı olduklarıdır. Mânâ itibariyle farklılık maksudu için içine sokar. Medeniyette maksat nedir? Aynı suali uygarlık için de yöneltebiliriz. Nedir uygarlıkta maksut? Aradaki farkın

⁵ Süleyman Hayri Bolay, *Bilimin Değeri Meselesi*, Ebabel, Ankara 2010, s. 52.

⁶ A.e., s. 53.

daha kolay idrak edilebilmesi için meselenin muhtevaları itibariyle kavram ile mefhum ayrımı üzerinden de teşrih edilmesi gerekmektedir. İşte bu çalışmada da yapılmaya çalışılan budur.

Türkçede kavram ile mefhum kelimelerinin eşanlamlı kullanılması, dahası mefhum kelimesinin genelde unutulmuş ve terkedilmiş olması cari Türkçe açısından ciddi bir zorlukla karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Lâkin her zorlukta elbet bir kolaylık da vardır. Zihni kargaşadan kurtulmanın ilk adımı kavram sözcüğü ile mefhum kelimesinin mânâ bakımından müteradif olmadıklarını idrak etmektir. Böylece uygarlık kavramının medeniyet mefhumundan niçin ayrıştırılması gerektiği daha kolay fark edilebilecektir.

Bir Mefhum Olarak Medeniyetten Bir Kavram Olan Uygarlığa Düşüş

Tarihî mükteşebatımızı idrakte hayati değeri haiz bir kelime olan “*mefhumun*”, yenileşme yahut Türkçeleştirme talepleri ile “*kavrama*” indirgenmesi her iki kelimeyi de kullanma becerisine sahip bir dil için gereksiz ve zararlı bir hamledir. Özellikle karşılaştırmalı çözümlenmeler ve temellendirmeler yapmadan dar ufuklu dönüştürmeler geçmiş anlaşılmaz hale getirir. Elbette dil canlı bir vasıtaadır. Kelimelerin de ölümü mümkündür. Lâkin ölüm doğal akışa bırakılmalıdır. Cinayetvâri müdahaleler ölen bir kelimenin yeni doğan sözcüklere mânâ akışını sekteye uğratmakta ve geçişin takibini neredeyse imkânsızlaştırmaktadır. Netice itibariyle biz bugün bu zorluğu ve anlam kesintisini yaşayarak fark eden bir nesiliz. Öyle ki, 40, 50 yıl önce kaleme alınmış bir metni anlayamaz hale gelmişiz. Şimdilerde Sokratesvâri unuttuklarımızı yeniden hatırlama yolları aramaktayız. Bu arayış bizi tekrar bir medeniyet tasavvuruna yönlendirecektir. Zira içine düşürüldüğümüz hâl uygarlığa savruluştur.

Ne demek istediğimiz şimdi biraz daha açmaya çalışalım.

“*Uygarlık bir kavram, medeniyet ise bir mefhumdur*” dedik. Bu iddiayı temellendirebilmek için “*kavram*” sözcüğü ile “*mefhum*” kelimesini biraz daha açalım.

Kavram, bilgikuramsal (epistemik) bağlamı gösterir. Zihinseldir. Mesela “*uygarlık*”, bir kavramdır. Her kavramın bir hakikati (alétheia) vardır. Ancak insan açısından hakikatin zaman ve zemin çerçevesinde anlamı değişir. Biz bu görüşlere mefhum diyoruz. Her görünüş bir yaşanmışlığa bağlıdır. Bu nedenle mefhum ile gerçeğe dayalı hakikatten kopmayan değere yaklaşmaktayız.⁷

Elbette mefhumları ihmal ederek sadece kavram üzerinden hakikate ulaşmak isteyen (bilgikuramsal/epistemik) pencerenin de değerden tamamen azade olduğunu iddia etmemekteyiz. Ama biz değerın hakikate göre daha az değiştiğini, yaşanmışlık bağlamında ise, değişmediğinden çıplak olarak bilgisel (epistemik) değil, varlık temelli bir bilgisellik (onto-epistemik) ile düşünmek istemekteyiz. Medeniyet söz konusu olduğunda ise bu düşünüşümüzü, varlık temelli bir etik (onto-etik) zeminde temellendirmekteyiz.

Sadece zihne dayalı (epistemik) anlamlandırmaların zaman, zemin ve yeni bilgiler ve veriler çerçevesinde değişmemesi mümkün görünmemektedir. Ha-

⁷ Bkz.: Süleyman Dönmez - A. Münir Yıldırım, “Bir Türk Ahlâk Felsefesi İnşası İçin Kavram Temellendirmesi: Bir Türk Ahlâk Felsefesinin İmkânı”, *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi Bildiri Tam Metin Kitabı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 76-77.

kikat de yaşanmışlık esasında tektir; ancak insanî idrak bağlamında mutlak değildir. Bu nedenle kavram, esasta tek olan ve olmuş bitmişlik bakımından değişmeyen olarak düşünülen hakikatin kavranmasında anahtar hükmündedir. Lâkin o anahtarın kapıyı açıp açamayacağı belirsizdir. Bu durumda hakikatin idraki sadece kavramlarla beliren anlamlar olarak görülmemelidir. Mânâsına da erilmelidir. Zira mânâ, varlık-değersel (onto-aksiyolojik) bir içeriiktir. Anlam ise, varlık-bilgisel (onto-epistemik) bir bağlamdır.

Varlık bilgisel olan, daha kuşatıcı ve temel olan varlık-değersel olana dayanmalıdır. Medeniyet de varlık-değersel bir olgudur. Bu durumda varlık-bilgisel bir zeminde değil, varlık değersel bağlamda temellendirilebilir. Bir temellendirmede mânâ, mefhumlarla soyutlanan gerçeği keşifte tezahür eder.

Mefhum, gerçekte varolan, orda, karşımızda duran ya da gerçekte bir varolan olarak dünde kalana dayanmak suretiyle kavramdan ayırır. Bir başka deyişle; mefhum yaşanmışlığı, olanı esas alan bir idraktır. Kavram ise yaşanmışlığın idrakinin idrakine dayanan soyut ve genelleyici bir düşünüşdür. Demek ki, mefhum hakikat zemininde kavramı içermelidir. Ancak burada dikkatli olmak gerekir. Zira her kavram mefhumu vermeyebilir. Çünkü bazı kavramlar salt zihinseldir. Düşünceden öte bir gerçeklikleri yoktur. Bu nedenle sadece kavramsal düşünüşlerle medeniyet temellendirilemez.

Bir medeniyet temellendirmesi için kavramlarla ilerleyen bir düşünüşe dayanak olan bir varolana ya da varlığa ihtiyaç vardır. Zira hareket noktası kavramlar ve kavramlarla ilerleyen düşünüşten daha çok, karşımızda, orada duran veya geçmişte varolmuş olandır. Bu, yaşanmışa tekabül eden bir müktesebattır. Medeniyetin görünür olabilmesi için o müktesebatin şimdide, burada, bir varolan olarak benden ve idrakimden hareketle temellenmesi, temellendirilmesi gerekir.

Benzer bir temellendirme uygarlık için de yapılmalıdır. Uygarlığın ne olduğu kavram üzerinden değil, yaşanmışlıktan hareketle ifşa edilmelidir. Yaşanmışlığa dayalı uygarlık ifşası, uygarlık gerçeğini mefhuma aşıracaktır. Bu aşma uygarlığı medeniyete taşımak olarak anlaşılmalıdır. Esasen herhangi bir özdeşleştirme yoktur. Ancak bu aşma hamlesi, kuramsal anlamda kaplam bakımından daha geniş görünen uygarlığı, pratik olarak medeniyetin içlemi yapabilmenin yolunu açar. Bir başka ifadeyle her medeniyet kendi döneminde uygarlığı kuşatır. Lâkin uygarlık medeniyetten kopma gücüne sahiptir.

Uygarlıklar sıkça medeniyetlerin dışına çıkmışlardır ve çıkmaktadırlar. Bu durum dünden bugüne pek değişmemiştir ve değişmeyecek görünmektedir. Bu nedenle kavramların hareketliliğinden faydalanarak olandan kopuk salt zihinsel temellendirmelerle uygarlığı medeniyetle özdeşleştirmek tutarsızlık doğurur. Demek ki, yaşanmışlık ölçü alındığında medeniyet uygarlığa indirgenemez, indirgenmemelidir. Ama uygarlık medeniyetin kaplamına girerek değerini yükseltebilir.

Şimdi mefhum-kavram diyalektiği zemininde ilk anda karmaşık görünen bu bir yönüyle medeniyet-uygarlık bütünleşmesi, bir yönüyle de medeniyet-uygarlık çatışması meselesini medeniyet ile uygarlığı yaşanmışlıktan ve yaşananlardan hareketle teşrih masasına yatalım.

Medeniyet bir kavramdan ibaret değildir. Bir mefhumdur. Tarihin derinliklerinde kaybolmaya yüz tutmuş bir gerçeğe dayanır. Buradaki gerçekten kasıt olmuş bitmişliktir. Elbet gerçek, sadece olmuş bitmişliğe ait değildir. Belki olmuş bitmişlikten daha çok olmakta olanı imler. Ancak olandan hareket edilirse medeniyetten söz etmek imkânsızlaşmaktadır. Çünkü olmakta olan sadece uygarlıktan ibarettir.

Olmuş olan da uygarlıktan azade değildir. Lâkin uygarlık bir olgudur. Medeniyet ise olaydır. Olay (vak'a), olmuş bitmiştir. Olgu (vakıa) ise olmaya devam etmektedir. Medeniyet olgusallaşamamış bir olaydır. Arkası gelmemiştir. Sürdürülememiştir.

Nedir bu olmuş bitmiş ve sürümü olmayan bir olay olarak medeniyet? Ters-ten soralım: Nedir bu hem bir olmuş bitmişlik hem de olmakta olan uygarlık?

Medeniyet ve uygarlık kelimelerinin müteradif olmadığını ifade ettik. Bu bağlamda yazdığımız diğer makalelerde çözümlenmeler ve temellendirmeler yaptık. Türk felsefe-bilim camiasında bizim medeniyet-uygarlık ayrıştırma-mamız tartışılmaya başlanmış görünmektedir.⁸ Bizim bu bağlamda yazdığımız ilk deneme metin "*Medeniyet Tasavvuru*" adı taşıyan bir dergide "*Bir Masal mıdır Medeniyet*" başlığı altında yayınlandı.⁹ Sonrasında Türk Yurdu ve Özne dergileri ile medeniyet/uygarlık mevzunu içeren bir kitapta küçük bir bölüm olarak medeniyet ile uygarlığın ayrıştırılması meselesini tartışmaya devam ettim. Son olarak da meseleyi mefhum-kavram ayrışması bağlamında bu çalışmada incelemekteyim.

Türkiye'de genel olarak medeniyet ve uygarlık kelimelerinin ayrıştırılmadan kullanıldığı bir vakadır. Bu durum bir karmaşadan öte kargaşaya dönüşmüş haldedir. Kargaşa, karışıklığı, dağınıklığı anlatır. Referansları gerçekten kopuk bir anlatıdır. Bu durumun ontolojik yönü vardır. Karmaşa ise daha çok bilgisizlikten, yöntemsizlikten ileri gelen zihinsel bir düzensizliktir.

Medeniyet ve uygarlık hususunda bir an önce zihinler düzenlenmeli ve kargaşa bertaraf edilmelidir. Aksi takdirde düzelmesi gittikçe güçleşen bir sürecin içine girilecektir. Zihinsel kargaşanın önüne geçmek, tarihsel olarak arkada bırakılan olmuş bitmişliği mefhum esasında mânâya büründürmekle mümkün olabilir. Olmuş bitmişlik, kargaşa değil karmaşadır. Karmaşanın sebebi ise, insan zihnidir. Yanlış bilgilendirmeler ile systemsizlikten beslenir.

Mevcut kargaşanın yaşanmışa dayanarak karmaşıklıktan kurtarılması gerekmektedir. Şayet bu düzeltme ve düzenleme yapılmazsa, geçmiş kavramsal olarak yeniden inşa edilecektir. Kavramsal inşa, bir olay olarak tarihe mal olmuş olan medeniyeti olgusal bir uygarlık sandıracaktır.

Ne demek istediğimizi uygarlıkların kökeni üzerine yapılan sınıflamaları hatırlatarak biraz daha netleştirmeye çalışalım.

Uygarlık bir olgudur dedik. Medeniyet ise bir olay olarak tarihte yerini almış görünmektedir. Tarihsellik, elbette ihya edilebilir. Dolayısıyla uygarlıklar

⁸ Hüsamettin Erdem, *Medeniyet ve Uygarlık*, Medeniyet Tasavvuru ve Karatay Medresesi, KTO Karatay Üniversitesi, Konya 2018, s. 116-119.

⁹ Bkz.: Süleyman Dönmez, "Bir Masal mıdır Medeniyet: Ahlak ve Medeniyet Üzerine Bir Deneme", *Medeniyet Tasavvuru, Medeniyet ve Ahlak*, S. 4, Mayıs 2016, s. 45-51.

medenileşebilir. Ancak görünen birçok uygarlığın medenileşemediğidir. Medenileşemeyen uygarlıkların menşei hakkında bir dizi nazariye üretilmiştir. Bizim medeniyet ve uygarlık ayırımımızın temellendirilmesinde öne sürülen bu nazariyeler medeniyet bakımından gözden geçirilmelidir.

İbrahim Kafesoğlu, bana göre Türk ilim sahasında kendisinden sonra hâlâ aşulamamış olan, “*Türk Milli Kültürü*” adını taşıyan kitabında “medeniyet” olarak anladığı uygarlık nazariyelerini dört gruba ayırarak ele almaktadır. İlki, tekâmülû ve gelişmeyi; ikincisi, yayılmayı; üçüncüsü ile dördüncüsü ise kültürü esas alan nazariyelerdir.¹⁰

Son zamanlarda daha çok evrimci sözcüğü ile karşılanan tekâmülû ve gelişmeyi esas alan nazariye, uygarlığı ilkel olandan bugüne kadar ilerleme kaydeden bir kültürün ürünü olarak görmektedir. İlerlemenin niteliği basitten karmaşığa doğru çizgisel bir seyir takip etmektedir. Merhaleler hâlinde tutarlı bir yükseliş söz konusudur. Tekâmülcü nazariye, insanın düşünce biçiminin her yerde ve her dönemde benzerlik taşıdığına inanır. Öncelikle özcü sayılabilecek bir tavra dayanmaktadırlar. Öyle ki, insan ruhu zamana ve mekâna kayıtlı değildir. Herkeste ortaktır. Bu nedenle toplumlar eşit şartlara sahip oldukları sürece benzer şekilde düşünür ve üretirler. Diğer taraftan söz konusu nazariyeye göre uygarlıklar arasında paralellik vardır. Her bir uygarlık kendi içinde filizlenir ve gelişir gider. Tekâmülcü nazariyeyi savunanlar, görüşlerine delil olarak gelişmeye ayak uyduramayarak geri kalan kültürlerde uygarlığın ilk merhalelerinin izlerine rastlanmasını gösterirler. Lakin nazariyenin zayıflıkları da vardır. En zayıf noktası, insanlığın evrilmesinde tek bir kültürün var olduğunu iddia etmesidir. Zira kültür teklifi, çok da temellendirilebilir bir görüş değildir. Ayrıca ilkel ile gelişmiş olandan kastın ne olduğu da muğlaktır. Uygarlıktan kasıt teknik aletlerdeki gelişmişlik midir? Yoksa dinî ve sosyal hayattaki farklılık mıdır? Tekâmülcü nazariye Kafesoğlu'nun da Hocası Mümtaz Turhan'a atıf yaparak işaret ettiği gibi, karmaşık ve çeşitli olan kültür olgularını basitleştirmiştir.¹¹

Kafesoğlu yayılmacı nazariyeyi ele alırken İngiliz yayılmacı ekolü Viyana yayılmacı ekipten ayırarak tekâmülcü nazariye ile karşılaştırır. Tekâmülcülerin benimsediği gelişme fikrine esasta karşı olmayan yayılmacılar, gelişmeyi toplumların karşılıklı temasına bağlarlar. Bir kültürden ötekine sirayet eden bir süreci esas aldıkları için onlara “*tarihçi ekol*” adı da verilir. Yayılmacılar göre, insan etkiye açık bir varlıktır. Bu nedenle insanlar her zaman ve zeminde kendi yaşadığı grubun veya toplumun dışında gördüklerini kolayca almaktadır. Gerek İngiliz gerekse Viyana yayılmacı ekibi farklılaştıran husus ise, uygarlığın menşeinin nerde başlamış olabileceğidir. İngilizler, eski Mısır'ı öne çıkartırken Viyana ekolü, Mısır yerine Mezopotamya'yı koymuşlardır. Her iki grup da etkilere dayalı bir yayılmaya bağlandıkları için uygarlığın ilk defa eski Mısır ve Mezopotamya'da nasıl filizlendiğini yeterince izah edememişlerdir.¹²

¹⁰ Bkz.: İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 5. bs., Boğaziçi, İstanbul 1988, s. 18-24.

¹¹ A.e., s. 18.

¹² A.e., s. 19.

Tekâmülcü ve yayılmacı nazariyelerde örtük olarak öne çıkan kültür meselesi, diğer iki yaklaşımda merkezleştirilmektedir. Uygarlık ve kültür ilişkisinin tam olarak ayrıştırılmadığını gösteren bu nazariyelerden ilki yüksek kültür nazariyesidir. Nazariyeye göre, topluluklar, siyasi bağlantı ile dil birliği üzerinden uygarlık denilen yerleşik kültürler ortaya koymaktadırlar. Her bir uygarlığın ayrı bir vasfına dönüşen bu yerleşik kültür bir organizmaya benzetilmiştir. Bu nedenle uygarlığı var eden unsurların bir organizma gibi doğup büyüdüğü ve nihayet öldüğü kabul edilmiştir. Ayrıca bu nazariyeyi savunanlara göre uygarlığın bir bütün olduğu, ancak belirli sosyal gruplara dayandığı iddia edilmiştir. Uygarlık sosyal bir grupla kâim olduğu için de “kapalı” yapılar olarak tasvir edilmiştir. Yüksek kültür nazariyesini savunanların İbn Haldun’un umran nazariyesinden etkilenmiş görünmektedirler. Özellikle nazariyenin O. Spengler ve A.J. Toynbee gibi düşünürlerce benimsenmiş olması da bizim tahminimizi güçlendirmektedir. Ancak İbn Haldun’un umran nazariyesi, yüksek kültür nazariyesine göre çok daha vuzuh ve doyurucudur.¹³

Uygarlığı kültür üzerinden temellendiren diğer yaklaşım ise, “*kültür proto-tipleri*” veya “*ana kültür kalıbı*” nazariyesini benimseyenlerdir. Bu nazariyeye göre uygarlıkları bütünleyen ortak bir çizgi vardır. Uygarlık, birlikten çok ahenkli bütünlüktür. “*Ana kültür kalıbı*” nazariyesinin yüksek kültür nazariyesinden farkı, bu nazariyede uygarlığı şekillendiren kültürel farklılığın kapalı bir yapı olarak değil, açık bir sistem olarak kabul edilmiş olmasıdır. Bu nedenle nazariyeye göre belirli bir ana kültür kalıbının farklı kültürlerde muhafaza edildiği öne sürülmektedir.¹⁴

Bütün bu uygarlık temellendirmeleri, uygarlık ile medeniyetin ayrıştırılabilir olduğuna işaret etmektedir. Özellikle İbn Haldun’un umran nazariyesinin diğer kuramlara göre daha vuzuh ve doyurucu olması da uygarlık ile medeniyetin özdeş olmadıklarını göstermektedir. Çünkü umran uygarlıktan daha çok medeniyetle ilişkilendirilebilecek bir temellendirmedi.¹⁵

Bir Mefhum Olarak Medeniyet

Uygarlık beşeridir; medeniyet ise insanî. Beşer ve insan kavramları, eş anlamlı kelimeler değildirler. Özellikle bir ahlâk varlığı olarak insanın medeniyetin asli unsuru olması açısından iki kavramın anlam içerikleri büyük oranda farklılaşmış durumdadır. İnsan, elbette beşerdir. Lakin beşer olmak insan olmaya yetmemektedir.

Beşer, insanın diğer canlılara benzeyen tarafıdır. Organik, fizyolojik özellikleri içine alır. Tasavvufi anlamda insanın nefsanî yönüdür. Eskiler ona iş-taha da derlerdi. Yemek, içmek, cinsellik, vehim gibi dürtüler insanın beşeri yakasıdır. Maddî-boyutu önceler. Ancak insan, sadece beşeri niteliklerden ibaret bir varolan (mevcut) değildir. Ötesi vardır.¹⁶

¹³ A.e., s. 21-22.

¹⁴ A.e., s. 23-24.

¹⁵ Bkz.: Süleyman Dönmez, “Medeniyet ya da Uygarlık Kavramları Üzerine Bir Derkenar”, *Özne: Uygarlık / Medeniyet Tasavvurları*, 30. Kitap / Bahar Çizgi, Konya 2019, s. 90-91.

¹⁶ Ş. Teoman Durul, *Sorun Nedir*, 2. bs., Dergâh, İstanbul 2011, s. 69.

İnsan insanlığını beşer oluşuyla değil, onu beşerlikten insanlığa aşırman manevî varoluşuyla kazanır. Bu nedenle insan, varoluşuyla varolanı aşan bir mânâ varlığıdır. Mânâ, fizikötesidir. Fizikötesi (metafizik), fiziksel olanın karşısı olarak algılanmamalıdır. Fizik ve metafizik, bir bütünün iki yakasıdır.¹⁷

Medeniyet çözümlenmemizde madde ile mânâ bütünlüğünü sağlayan bir varolan olarak insan, ahlak açısından temellendirilmektedir. Elbet insanın anlaşılması, ahlakla sınırlanamaz. Bu nedenle temellendirmemiz, ahlak noktai-nazarından da olsa, esasen bütünden kopmayan bir özelleştirmedir. Fark, ortak kavramlara yüklediğimiz anlamda tezahür etmektedir. Anlamlandırma ise mânâ esasında kavramın saflaştırılarak mefhumlaşmasına dayanmaktadır.

Medeniyet bir ahlak ve inanç nizamıdır. Uygarlık ise bilim ile teknolojiye dayanır.¹⁸ Bir ahlak ve inanç nizamının bilim ile teknoloji dışı olduğu iddia edilemez. Bilim ve teknoloji, ahlak ve inanç ile barışık ise, medeniyete yükselir. Bilim ve teknoloji görelî gelişmişliklerdir. Elbette burada birikimci ve ilerlemeci bir yapı söz konusudur. Ama bu yığılma ve ilerleme öncesini ilkel ve geri kalmış olarak görmeye yetmez. Her devir kendi bilimini ve teknolojisini üretmiştir. Her devrin de bir ahlakı ve inançları olmuştur. İnançlar ile ahlakın denetiminde ilerleyen bir bilim ile teknoloji medeniyeti kurmuştur. Teknoloji ile bilimin kontrolünde inançları ve ahlâkı dışlayan ilerleme ise uygarlığı doğurmuştur.

İnançları ve ahlâkı düzeltmek ve düzenlemek yerine dışlayarak bilimsel de olsa teknik ilerlemeyi ve ilerlemiş olmayı esas kabul eden bir anlayış ile ontik durumun medeniyet olayı ile özdeşleşmesi mümkün görünmemektedir. Zira ifade edildiği gibi, medeniyetin özü bir inanç ve ahlak nizamı olmasıdır. Bunun anlamı toplumsallığı ve evrenselliği hedefleyen insan merkezli bir düzenliliktir. Hedefi bütün insanlığın huzuru ve mutluluğudur. Bunu gerçekleştirebilmek için ilim ve bilgi esastır. Lâkin ilim ve bilgi hedeflenen amaç doğrultusunda inşa edilir ve kullanıma sunulur. Öyle ki, medenî bir toplumda hak ve adalet ayırım yapmaksızın hayatın bir parçasıdır. İnanç, ibadet, fikir ve vicdan özgürlüğü vardır. Barış ve kardeşlik ilkesi caridir. İyilik emredilir, kötülükten sakındırılır. Samimiyet, dürüstlük, kolaylaştırma, müsamaha toplumsal dayanışmanın dinamikleridir.¹⁹

Medeniyetten kopmuş bir uygarlık için yukarıda sayılan nitelikler, ütopyadan ibarettir. Gerçek dünyada karşılığı yoktur. Söylemden ibarettir. Uygarlıkların çelişkisi, ütopya ya da gerçekdışı olarak görülen medeniyet tasavvuruna söylem bağlamında sahip çıkılmasıdır. Elbette söylem gerçeği yansıtmamaktadır. Öyle ki, gerçek, gerçekten kaygı vericidir.

Uygarlığın temel vasfı olan bilim ve teknoloji, artık masum değildir. Yıkıcı bir güce dönüşmüştür. Uygarlık insanı ihmal etmiştir. Doğayı hoyratça kullanmak istemektedir. Zarar vermektan kaçınmamaktadır. Artık gerek insan gerek doğa uygar dünyada kutsallığını yitirmiştir. Bu nedenle uygarlıkta in-

¹⁷ Bkz.: Süleyman Dönmez, "Ahlak: Beşerden İnsana Yükselbilme İnsanı: Varoluşuyla Varolanı Aşan Mânâ Varlığı", *Türk Yurdu*, Yıl: 106, Sayı: 357, Ankara 2017, s. 31-32.

¹⁸ Erdem, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁹ *A.e.*, s. 117.

sana yer yoktur. Öyle ki, uygarlık beşeri bir hamle ve yaşam biçimidir. Beşer, sözlüklerin yazdığı gibi insan mefhumunun karşılığı değildir. Beşer, maddi yönü ağır basan bir varlıktır. İnsan ise bir mânâ varlığıdır.²⁰ Bu nedenle uygarlığın beşeri, bencildir. Şiddet yanlısıdır. Sömürgecidir.²¹ Bu durumda uygarlığın medeniyetten ayrıştırılması elzem görünmektedir.

Sonuç Yerine

Kavram, daha çok epistemik bağlamı gösterir. Epistemik bağlam ise hakikati verir. Hakikat, gerçeğe dayanır. Dayanmalıdır. Lakin gerçeğe dayanan hakikat, zaman ve zemin çerçevesinde anlam değiştirmektedir. Zira gerçek, değişkendir. Bu nedenle biz değişen gerçeğe bağlı olarak değişen her bir manevî görünüşe mefhum diyoruz. Mefhum, kavramsal zihni görünüşü (gerçeklik) aşmaktadır. Aşma, somutlaşan gerçekle kurulan doğrudan ilişkiliyle sağlanabildiği için de değere bağlanmaktadır. Değer, geniş bir kavramdır. Fizikötesine aittir. Anlamlandırmadır. Mânâ yüklemidir. Ahlâk da değerler adı verilen dünyanın bir parçasıdır.

Beşer, inançları ile insanlaşmaya başlar. İnançlar ise değeri verir. Her ikisi de insan tarafından anlamlandırılırlar. Bu nedenle insan, anlam veren varlıktır. Anlam vermek, aynı zamanda, bir değer inşasıdır. Ahlâka bağlanır. Ahlâk, inanç değerleri üzerinden kurulur. Bilim de medeniyet de inançtan azade değildir.

Ahlâk, beşeri insan kılar. Elbet insan, salt ahlâk varlığı değildir. Fakat ahlâk, insan olmada asli unsurdur. İnsan, beşer tarafını kuşatan yaşamının üstüne çıkan inançlarına yüklediği değer ile yaşamı hayata döndürür. Yaşamın hayata dönmesi, medeniyet yolunda atılan en ciddi adımdır. Medeniyet yolunda yaşam ile hayat kavramları ahlâk esasında farklı anlamlar kazanarak mânâ zemininde mefhumlaşmaktadır. Öyle ki, medenî hayat, yaşamı içeren bir mânâ âleimidir. Bu yükseliş gerçekleşmemişse içinde bulunulan hâl, medeniyet değil, uygarlıktır. Uygarlıkta insanlık, henüz belirmemiştir; beşerlik kaimdir.

Ahlâki bağlamda yaşamı aşan bir hayat vardır. Aşma, karşıtlığı doğurmaz. Bu nedenle hayatın yaşamı kuşatması gerekir. Yaşam olmadan hayat yaşanmaz. Demek ki, hayatın yaşamı aşması, hayatı yaşamaktır. Hayatı yaşamak, hayatta yaşamaktır. Hayatta yaşamak ise, inançlara dayanan değerlerle mümkün olur. İnançları çıplak yaşama indirgemek, maddi ve mekanik bir tavır olur. Zaten inanç, fizik olana indirgenemez. Zira o, fizik ötesidir. Manevidir.

Ahlâk varlığı olarak insanın dayandığı inançların değere dönüşmesi manevî-metafizik bir süreçtir. Manevî-metafizik olan ise, doğal belirlenimden yoksundur. Doğal belirlenimden yoksun olma, ahlâk inşasında olmazsa olmazlardan olan özgürlüğü sağlar. Özgür (hür) olma, dayanağı inanç olan hayatın esasıdır.

²⁰ Bkz.: Dönmez, "a.g.m.", s. 31-32.

²¹ Erdem, *a.g.e.*, s. 118.

İnsan hür olan varlıktır. Baştan belirlenmiş değildir. Ayrıca o, kendini belirleyebilen bir varlıktır. Bu nedenle insanın hayatını yaşayabilmesi için özgür iradesiyle kendi kurallarını koyabilmesi gerekir. Elbette kendi kurallarını koymak, doğaya karşı olmak değildir. Akıl, duyuyu, sezgiyi ya da töreyi, geleneği yahut ilahi tebliğleri göz ardı etmeyi de gerektirmez. Aksine mesela Müslüman olan bir insan, vahyin -Kuranikerim'in- kılavuzluğunda duyu, sezgi ve akıl üçlüsüne dayanarak kendi kurallarını koyar. Elbette, bunu yaparken kendisinin oluşturduğu inançlar ışığında geçmişin birikimi ile çağdaş verilerden faydalanmayı da ihmal etmemelidir. Bu, bir ihya hareketidir.

İnşa, iradî bir faaliyettir. İrade, önüne konulan seçeneklerden birini tercih etmek değildir. Tercih, bilfiil varolan seçenekler arasından akıl yoluyla yapılan hesabî bir seçimdir. İrade ise, bilkuvve olanın bilfiile hasbîlik esasında intikal ettirilmesidir. Doğal olarak her iradî hamle, bir tercih olarak belirir. Ama çıplak tercih, iradî bir seçim olmaz. Bir başka ifadeyle; tercih iradeyi kuşatmaz, lakin iradede tercih, bilkuvve olarak vardır. Kuvve halinde olan, iradî bir yönelimle filleşir.

Hesabî seçim, akıl yoluyla faydaya dayalı olarak yapılır. Hasbî tavırda ise, herhangi bir menfaat gözetilmez. Gereken neyse, zarar da edilse yapılır. Çünkü yapılması gerekenin bilerek ve isteyerek ihmal edilmesi kişilik zaafı doğurur. İnsanı kendisiyle çeliştirir. Tabi ki, bu, hesapsız kitapsız davranmak değildir. Zira hasbî tavır, hesabî tavrı hem aşar hem de kuşatır. Bu nedenle aklın olmadığı yerde ve durumda özgür iradeyle varolan hasbîlikten söz edilemez.

Akıl, mevcut seçenekler arasında seçim yapmayı kolaylaştıran dayanaklar ve gerekçeler üretir. Her bir gerekçe farklı bir seçeneğe yönelir. Her bir seçenek ise, bir imkân sunar. Seçenekler sonsuz olabilir. Demek ki, akıl varolan sayısız seçenekler arasında varsayımlarla hareket eden ihtimalli bir düşündür. Hareket alanının varolan ile belirlenmesi, bir sınırlılıktır. Ancak sınır, akıl tarafından çizilmemiştir. Akıl, sadece çizilen sınırlar dâhilinde hareket eder. Sınırı fark eder. Sınırın ötesine de geçmek ister. Sıklıkla ötelere geçmeye de teşebbüs eder. Ancak akıl yoluyla varılan nokta ötede olanın sonsuz ihtimallerden sadece biri olduğu gerçeğidir. Mutlak değildir. Oysa insan, mutlağın peşindedir. Değişkenlik ve belirlenmişlik ise mutlağı vermemektedir. Aklın ötesine aklı kaybetmeden geçmenin bir yolu olması gerekir.

Gereklilik, aklı kaybetmeden öteyi inşa etmenin yolunu açan sınır durumdur. İradenin devreye girmesidir. İrade, aklın ötesindedir. Ama ötelere akan her hareket, akla ters değildir. İrade sınır çizer. Sınır ise aklı doğurur.

İrade, istek değildir. İstek, iradeyi içine alan bir kavramdır. Hem maddî hem de manevî yakayı içine alır. İrade ise, bir bakıma isteğe çekilen sınırdır. İsteği öznelştiren bir belirıştır. Öznellik istekte de 'yok değil' değildir elbette. Lakin öznelştirmeler arasında vuzuh farkı vardır. Mesela, bir tepsi leziz baklavayı bir oturuşta yemek isteyebilirim. Ama isteğimi gerçekleştirmenin doğru bir hareket olmadığına inandığımdan bunu yapmam. Bir tepsi baklavayı bir oturuşta yememeliyim, diyerek, isteğime sınır çekerim. İşte ilk etapta sınırsız

görünen isteğimi sınırlamam iradî bir hamledir. Tabi ki, ilk etapta görünen sınırsız istek, ‘sınırsız’ değildir. Neticede bir oturuşta kaç baklava yiyebileceğim takriben bellidir. Burada, önümüzde duran bir tepsi baklavanın sınırlı ve belirli olması sınırsız yeme isteğimi belirleyen iradî bir durum değildir. Çünkü belirsizlik hareketin yönü itibariyledir. İstekte yönü öznenen nesneye doğru olan bir belirsizlikle karşılaşmaktadır. İradede ise, istemeyle karşı karşıya kalınan belirsizliğin belirlenmesi vardır.

İstemekle karşımıza çıkan belirsizliğin iradî bir hamleyle belirlenmesinde akıl devre dışı değildir. Ancak akıl, öznel belirsizliği ölçü olarak hareket etmez. Zaten akla göre belirsizlikle karşılaşmak, sıkıntılı bir durumdur. Bu nedenle akıl, iradenin çektiği sınırdan zahir olur. Sınır varsa, akıl da vardır. Demek ki, istek, ifade edildiği üzere, iradeyle birlikte aklın da hareket sahasıdır. Lakin akıl, belirsizliği belirleyen bir seçim değildir. Bu, iradenin işidir. Akıl, belirliler içinde yapılan bir seçimdir. Seçim, hesabî veya hasbî olabilir. hesabî seçim, iradenin akılla; hasbî seçim ise, ahlâkla buluşmasıdır.

İradeyi ahlâkla buluşturan hasbî seçim, olması gerekeni belirler. Belirlemeyle beraber hesabî seçimin hareket alanına geçilir. Artık devrede olan akıldır. Akıl, olması gerekene değil, olana yönelir. Bu durum, ahlâk ile aklın iç içe olduğunu gösterir.

Ahlâk ile aklın iç içe olması, aklın her zaman ahlâkî seçimler yapacağı anlamına gelmez. Çünkü akıl sadece iradenin belirlediği yerde bir varolan değil, “var” olanlar arasında faydaya dayalı hareket eden bir yetidir. Bu nedenle akıl, daha çok insanın beşer yakasını tutar. Beşerî yaşamımız inançlarımıza dayalı değerler üzerinden iradî bir hamleyle ahlâkî bir hayata dönüştükçe akıl ahlâkleşir. Bu, istikamet üzere olmaktır. İstikametten sapılırsa akıl, zekileşerek insanı akıl almaz seçimlere yöneltebilir. Akıl ile zekânın akıl ekseninde iş görmesi ise, ahlâka gider. Ahlâktan uzaklaşma, aklın zekâyâ tâbi olmasıyla olur. Aklın zekileşmesinden kastımız da budur. Böyle bir durumda insandan söz etmek mümkün değildir. Zira o, aklını doğru kullanmayan, çıkarı yoksa hareket etmeyen, bir bireydir. Beşerlik henüz aşılammış ve kişi olunamamıştır. Kişi olunamadığı için de uygarlıktan medeniyete geçilememiştir. Uygarlık bireye dayalı zekânın işlediği yapılardır. Medeniyette ise akli başında kişiler öne çıkar.

Ahlâkta birey ile kişi, mefhum itibariyle farklılaşır. Birey, kişi değildir. Nedir birey? Birey, kendine has özelliklerince başkasına indirgenemeyen bir varolandır. Kâinattaki her tekil varolan bir bireydir. Bireylik doğumla kazanılır. Ancak genele şamil olan her birey, kişi olamaz. Bireyin kişi olabilmesi için kimlik kazanması elzemdir. Kimlik kazanma ise, sadece beşere sunulmuş bir lütuftur. Beşer, bireyliği insanlık esasında aşarsa kişi olabilir. Kimlikli olma, kim olduğunuzun izharıdır. Kişinin diğer kişilerden ayrılmasıdır. Kişinin kişiden ayrılması ise, kişiliği verir.

Bireyin henüz kişiliğe kavuşmamış olması, birey ile kişinin karşıt kutuplar olduğunu düşündürmemelidir. Mantık açısından birey yoksa kişi de olunmaz. Ama kişi bireyi kuşatır. Bu nedenle her kişi, aynı zamanda bir bireydir.

Demek ki, kişi olmak, beşeri yakayı tutan birey olmaklıkla karşı karşıya gelmek ya da onu ihmal etmek değildir. Beşer yaşamımızı aşarak insan olmaya yükselten keyfiyettir. Uygarlıktan medeniyete yükselişin göstergesidir.

Kişilik, insanı insan kılan içtir. Mahremdir. Ötekine kapalıdır. Onun görünür hâle gelebilmesi için dışarılaşması gerekir. Dışarılaşma, mahremi maşerileşmesidir. İçin dışa yansımasıdır. Mahremde olanın maşerileşebilmesi, değer hakikatle buluşarak ahlâk olarak görünmesidir.

Ahlâkta süreklilik arz eden hareketlilik esastır. Temeddün de bir eylem hâlidir. Ahvâldir. Ahlâkîlikten kopmamış ahvalin hakikat düzlemindeki idrakine de medeniyet adı verilir. Medeniyet umran değildir. Umran, medeniyete göre daha geniş bir kavramdır. Bu nedenle biz medeniyet denilince İbn Haldun'un umranının ahlâk özelinde sınırlanmasını anlamaktayız. Sınırdan kasıt karışık bir kavram olarak tezahür eden uygarlığın arındırılarak umran üzerinden medeniyet mefhumunu belirginleştirmektir.

Kaynaklar

BOLAY, Süleyman Hayri: *Bilimin Değeri Meselesi*, Ebabil, Ankara 2010.

DÖNMEZ, Süleyman: "Ahlak: Beşerden İnsana Yükselme İnsan: Varoluşuyla Varolanı Aşan Mânâ Varlığı", *Türk Yurdu*, Yıl: 106, Sayı: 357, Ankara 2017.

_____ : "Bir Masal mıdır Medeniyet: Ahlak ve Medeniyet Üzerine Bir Deneme", *Medeniyet Tasavvuru, Medeniyet ve Ahlak*, S. 4, Mayıs 2016.

_____ : "Medeniyet ya da Uygarlık Kavramları Üzerine Bir Derkenar", *Özne: Uygarlık / Medeniyet Tasavvurları*, 30. Kitap / Bahar Çizgi, Konya 2019.

DÖNMEZ, Süleyman - YILDIRIM, A. Münir: "Bir Türk Ahlâk Felsefesi İnşası İçin Kavram Temellendirmesi: Bir Türk Ahlâk Felsefesinin İmkânı", *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi Bildiri Tam Metin Kitabı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018.

DURALI, Ş. Teoman: *Sorun Nedir*, 2. bs., Dergâh, İstanbul 2011.

ERDEM, Hüsamettin: *Medeniyet ve Uygarlık*, Medeniyet Tasavvuru ve Karatay Medresesi, KTO Karatay Üniversitesi, Konya 2018.

GÜLENSOY, Tuncer: *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2007.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, 5. bs., Boğaziçi, İstanbul 1988.

KARA, İsmail: *Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*, 4. bs., Dergâh, İstanbul 2016.

İnternet Kaynakları

<http://lugatim.com/s/kavram>, (Erişim Tarihi: 16.11.2020).

<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/kavramak>, (Erişim Tarihi: 16.11.2020).

